

Legal aid for Children; Basics and Mechanisms

*Mohammad Mahdi Meghdadi**

DOI: 10.22096/hr.2025.2050010.1707

Received Date: 30/06/2025 - Accepted Date: 30/11/2025

Abstract

Children are the most vulnerable group of human society due to their physical and mental disabilities. This is why there is no doubt in protecting children, especially in special and dangerous situations such as cases of child abuse, conflicts and family problems. Among these protections are support and legal services for them, which are done in the framework of legal aid. But unfortunately, this important issue has not been considered in our country and for this reason, Legal aid for children is explained and implemented in a traditional manner, like ordinary citizens, alongside them. In this article, taking into consideration the requirements of childhood, child rights standards and necessities, as well as the developments in developed countries, an attempt has been made to present the concept of legal aid, the basics and new and efficient mechanisms for legal aid for children (Children's Rights Clinic, friend of the court, Child Legal Empowerment, Street law).

Key words: legal aid; protection of children; Legal clinic; Friend of the court; Street Law; Child Legal Empowerment; Advocacy for children.

* Associate Professor, Department of Law, Mofid University, Qom, Iran.
Email: meghdadi@mofidu.ac.ir

معاذت حقوقی برای کودکان؛ مبانی و سازوکارها

محمد مهدی مقدادی*

DOI: 10.22096/hr.2025.2050010.1707

[تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۹]

چکیده

کودکان به سبب ضعف جسمی و عدم تکامل روانی، آسیب‌پذیرترین قشر جامعه انسانی به شمار می‌روند. به همین دلیل است که در لزوم حمایت همه‌جانبه از کودکان، به‌ویژه در شرایط خاص و مخاطره‌آمیز همچون مورد آزار و سوءاستفاده قرار گرفتن، درگیری‌ها و مشکلات خانوادگی تردیدی نیست. ازجمله این حمایت‌ها، پشتیبانی و تأمین خدمات حقوقی مناسب برای آنان است که در قالب معاضدت حقوقی صورت می‌گیرد. متأسفانه این مسئله مهم تاکنون در کشور ما مورد عنایت لازم قرار نگرفته است و از همین رو معاضدت حقوقی کودکان به شکل سنتی و همانند شهروندان عادی و هم‌ردیف آنان تبیین و اجرا می‌شود. در این مقاله با نگاهی به اقتضات کودکی، استانداردها و الزامات حقوق کودک و نیز تحولات صورت‌گرفته در کشورهای پیشرو، تلاش شده است مفهوم نوین معاضدت حقوقی، مبانی آن تبیین شود و سازوکارهای جدید و کارآمد برای معاضدت حقوقی کودکان (شامل کلینیک حقوق کودک، دوست دادگاه و آموزش حقوق به همگان) ارائه گردد.

واژگان کلیدی: معاضدت حقوقی؛ حمایت از کودکان؛ کلینیک حقوق کودک؛ دوست دادگاه؛ آموزش حقوق به همگان؛ توانمندسازی حقوقی کودکان؛ وکالت برای کودکان.

۱. مقدمه

یکی از دغدغه‌های اصلی جوامع و نظام‌های حقوقی کنونی، صیانت از حقوق کودک و حمایت از او به‌منزله سرمایه اصلی و آینده جامعه بشری است تا در پرتو حمایت و تدابیر شایسته، جهان شاهد آن باشد که کودکان در تمام مناطق دنیا از استانداردهای زندگی سالم و کرامت‌مدار و حقوق کامل خویش برخوردار باشند. متأسفانه کم‌توانی جسمی و روانی کودکان، باعث آسیب‌پذیری و تزییع حقوق آنان گردیده است و به‌رغم تلاش‌های گسترده داخلی و بین‌المللی، کودکان درگیر مشکلات فراوانی هستند و موارد آزار، خشونت و سوءاستفاده از آنان و تزییع حقوقشان در منازعات، درگیری‌ها و اختلافات خانوادگی نگران‌کننده و گاه رو به فزونی است؛ از این‌رو لازم است در حمایت‌ها، پشتیبانی و ارائه خدمات حقوقی به کودکان و خانواده‌های آنان اقدامات مؤثر صورت گیرد و تدابیر بهتر و کارآمدی مطرح نظر قرار گیرد. یکی از مهم‌ترین تدابیر و حمایت‌ها، ارائه معاضدت حقوقی برای اطفال و نوجوانانی است که به‌نوعی (به‌طور مستقیم یا با واسطه خانواده) درگیر رسیدگی قضایی یا در وضعیت مخاطره‌آمیز قرار دارند.

در سالیان گذشته معاضدت حقوقی با تحولات و توسعه خوبی همراه شده و با سازوکارهای کارآمد و مؤثری انجام می‌شود که هم مایه رضایت بیشتر مددجویان و هم حمایت بهتر از آنان و دسترسی بیشتر به عدالت گردیده است، اما متأسفانه این تحولات و دستاوردها در کشور ما مورد عنایت لازم قرار نگرفته‌اند^۱ و از همین‌رو معاضدت حقوقی برای کودکان با همان قالب محدود و سنتی و در سطح شهروندان عادی تبیین و اجرا می‌گردد و نهایت آن، این است که برای کودکان یا خانواده آنها خدمات حقوقی رایگان یک مشاور یا وکیل دادگستری را در نظر گیرند؛ امری که عملاً ناکافی و ناکارآمد است و به‌هیچ‌روی مصالح کودکان را تأمین نمی‌کند.^۱

در خصوص دادرسی منصفانه یا وکالت برای کودکان تحقیقاتی صورت گرفته و مقرراتی نیز تدوین شده است، اما تاکنون این موضوع مهم که نقش محوری در تأمین حق بر دادرسی عادلانه کودکان دارد را مدنظر قرار نداده‌اند. مقاله حاضر، تلاشی است برای شناساندن کامل حق بر معاضدت کودکان و معرفی سازوکارهای آن و گامی است برای فراهم آوردن بستری

۱. مطابق مشاهدات و اطلاعات دو دهه فعالیت ما در کلینیک حقوقی دانشگاه مفید، بسیاری از والدین و خانواده‌ها از حق بر وکیل (در قالب معاضدت حقوقی) اطلاع ندارند یا در عمل نمی‌توانند از آن استفاده کنند و بسیاری هم که به سراغ آن رفته‌اند از خدمات ارائه‌شده و عملکرد وکلا ناراضی هستند.

جدید برای تأمل و اقدام بهتر برای ارتقای حمایت از کودکان. از این رو در مباحث آن با ملاحظه اقتضائات کودکی و تأکید بر استانداردهای حقوق کودک و تحولات صورت گرفته، ابتدا مفهوم نوین معاضدت حقوقی و ضرورت معاضدت حقوقی برای کودکان بیان می‌شود و در ادامه برای توجیه اهمیت و رویکرد دینی آن به مبانی معاضدت حقوقی برای کودکان اشاره می‌شود و سپس سازوکارهای مناسب و مؤثر در این باره ارائه می‌گردد.

۲. مفهوم و جایگاه معاضدت حقوقی

واژه «معاضدت» به معنای «یکدیگر را یاری کردن»، «کمک کردن» و «بازوی یکدیگر بودن» است.^۲ در اصطلاح دانش حقوق، معاضدت حقوقی، دو مفهوم دارد: مفهومی محدود (قدیمی) و مفهومی گسترده (نوین). در مفهوم سنتی و محدود، معاضدت حقوقی به معنای مساعدت و یاری دادن به افراد محروم و کم‌درآمد برای برخورداری از حق وکیل در مراحل قضایی است. این مفهوم در مقررات داخلی ما مرکز توجه قرار گرفته است؛ به گونه‌ای که مطابق ماده ۲۳ و ۲۴ قانون وکالت (مصوب ۱۳۱۵) و ۹۶ آیین‌نامه اجرایی لایحه قانونی استقلال کانون وکلای دادگستری (مصوب ۱۳۳۴) و ماده ۵۱۳ قانون آیین دادرسی مدنی (مصوب ۱۳۷۹) و برخی مواد (از جمله ماده ۳۴۶ و ۳۴۷) قانون آیین دادرسی کیفری (مصوب ۱۳۹۲) معاضدت قضایی ارائه خدمات مشاوره حقوقی و وکالت به افراد فاقد تمکن مالی است. همچنین در اصل ۳۵ قانون اساسی آمده است: در همه دادگاه‌ها طرفین دعوی حق دارند برای خود وکیل انتخاب نمایند و اگر توانایی انتخاب وکیل را نداشته باشند، باید برای آنها امکانات تعیین وکیل فراهم گردد؛ از این رو معاضدت حقوقی، فقط حمایت قضایی از اصحاب دعوای است که توانایی پرداخت هزینه‌های دعوا یا استفاده از خدمات وکیل دادگستری را نداشتند و مصداق برجسته آن، حق داشتن وکیل است.

تا دهه‌های گذشته، دولت‌های متمدن، فقط خود را مکلف به تأمین وکیل و خدمات حقوقی رایگان برای مستمندان می‌دانستند، اما در پی تحولات حقوق بشری، اندیشه ایجاد بسترهای برابر در دادرسی، مرکز توجه فرهیختگان و به دنبال آن، قانونگذاران قرار گرفت.^۳ از دلایل این دگرگونی نگرش، می‌توان به ارتقای حقوق بشر، تأکید بر حق بر دادرسی عادلانه و گسترش همبستگی و مسئولیت‌های اجتماعی اشاره کرد.

۲. محمد معین، فرهنگ معین (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۱)، ۴۲۱۳.

۳. محمد مهدی مقدادی، معاضدت حقوقی (قم: مرکز تحقیقات اسلامی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۷)، ۱۹-۲۰.

از این رو، مفهوم معاضدت حقوقی توسعه یافته و از قلمرو گسترده‌تری برخوردار شده است. در مفهوم جدید و فراگیر آن افزون بر ارائه خدمات حقوقی، تلاش برای ارتقای فرهنگ حقوقی و توانمندسازی حقوقی را نیز در برمی‌گیرد. در این مفهوم، معاضدت حقوقی شامل آموزش حقوق به مردم، توانمندسازی و توسعه سواد حقوقی و همچنین حمایت از افراد محروم و گروه‌های آسیب‌پذیر برای حفظ و احیای حقوق آنان است. با این ترتیب، معاضدت حقوقی در این مفهوم تمامی مراحل دادرسی (از جمله پیش‌دادرسی و پس از دادرسی) و حتی خارج از فرایند دادرسی شامل می‌گردد.^۴

این تغییر مفهوم در نظام حقوقی برخی کشورها پذیرفته شده تا جایی که در ادبیات حقوقی معاصر، معاضدت حقوقی، همسان با خواسته‌های دیگر اجتماعی مانند خدمات بهداشتی و امنیتی، اولویت ممتازی یافته است و علاوه بر یاری در پرداخت هزینه دادرسی و گزینش وکیل، اموری مانند همکاری در تقنین، آموزش همگانی حقوق، گسترش فرهنگ حقوقی و پشتیبانی از گروه‌های آسیب‌پذیر و توانمندسازی آنان را نیز در برمی‌گیرد.^۵

در هر حال، دولت ملزم به تأمین معاضدت حقوقی است؛^۶ اگرچه معاضدت حقوقی در زمینه آموزش حقوق و نیز مساعدت افراد نیازمند، هزینه‌های بسیاری را برای دولت‌ها ایجاد می‌کند. حتی گاه، بودجه‌ای که دولت برای این بخش از خدمات اجتماعی در نظر می‌گیرند، باعث بروز تنش میان سیاست‌گذاران و مردم می‌شود؛ از این رو این نهاد اجتماعی، همواره با بحث‌ها و محدودیت‌هایی همراه است. به همین دلیل اندیشه مشارکت مردمی و حتی خصوصی‌سازی این نهاد همواره در مجامع علمی مرتبط مطرح گردیده است.

از سوی دیگر به موازات تحول و گسترش معاضدت حقوقی و تأکید بر توانمندسازی حقوقی، نیازها و اقتضائات اقشار مختلف به‌ویژه حمایت خواهان از قبیل زنان، کودکان، معلولان، کارگران و مهاجران مرکز توجه قرار گرفت و اصول و استانداردهای خاصی در مورد آنها مدون و اجرا گردید.^۷

۴. مقدادی، معاضدت حقوقی، ۱۹-۲۰.

5. Saroj Chhabra, "RIGHT TO FREE LEGAL AID AS HUMAN RIGHT," *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research* 5, Issue 5 (May 2005): 226.

۶. مصطفی‌السان، «دادرسی منصفانه برای کودکان»، *دوفصلنامه حقوق بشر* ۲، شماره ۲ (آذر ۱۳۸۶): ۱۷۴.

۷. برای مثال، تدوین قانون نمونه معاضدت حقوقی در سیستم‌های عدالت کیفری (که در جایگاه قانون الگو برای قانونگذاری در کشورها ارائه شده است) قابل ملاحظه است.

United Nations Office on Drugs and Crime, *Model Law on Legal Aid in Criminal Justice*

از دهه ۱۹۸۰ میلادی، معاضدت حقوقی برای کودکان، مورد توجه بسیاری از کشورهای پیشرفته که اساس قانونگذاری خود را نتایج مطالعات علمی و اصول پیشرو حقوق می‌دانند، قرار گرفته است. هرچند مفاهیمی مانند آموزش حقوق به کودکان و ارزیابی وضعیت حقوقی کودکان در معرض خطر به‌مثابه ابزار نوین همکاری، در قوانین این کشورها پیش‌بینی شده است، اما تأکید این همکاری، کمک شایسته به کودکان درگیر در فرایند دادرسی و محافظت آنان در برابر آسیب‌هاست.

در کشور ما مفهوم نوین معاضدت قضایی، شناسایی نشده و مقررات مربوط به آن، در چارچوب سنتی خود، منحصر به معافیت از پرداخت یا تعدیل هزینه‌ها، ارائه مشاوره در اداره معاضدت قضایی کانون وکلای دادگستری و معرفی وکیل معاضدتی و تسخیری برای افراد بی‌بضاعت است. مفاهیم بنیادینی مانند دخالت سازمان‌های مدافع حقوق کودک در روند قانونگذاری و دادرسی، سالم‌سازی و توانمندسازی حقوقی خانواده، تأمین وکیل متخصص، آموزش قاضی و پلیس ویژه اطفال و نوجوانان، یاری رساندن به کودکان در معرض خطر و آسیب‌دیده، تأسیس و نظارت بر خانه‌های امن و رسیدگی به وضعیت اطفال بی‌سرپرست یا بدسرپرست با همکاری نهادهای مدنی در قوانین فعلی کشور جایگاه مناسبی ندارد.

باید اذعان کرد که عملاً در تأمین معاضدت‌های حقوقی برای کودکان موفق نبوده‌ایم و همچنان این موضوع مهم در چهارچوب سنتی و محدودیت‌های اداری به شکل ضعیف و نامطلوب اجرا می‌شود. حتی آمارهای دقیق و رسمی در خصوص پرونده‌های قضایی و معاضدت‌های مربوط به کودکان در دست نیست.^۸

۳. ضرورت معاضدت حقوقی برای کودکان

فلسفه معاضدت حقوقی، یاری رساندن به اقشار ضعیف و ناتوان جامعه، دسترسی به عدالت و تحقق دادرسی عادلانه است. در میان افراد نیازمند، هیچ فردی، بیش از کودکان آسیب‌دیده یا در معرض خطر، مستحق حمایت حقوقی و قضایی نیست، چراکه کودکان از امکان مالی و

Systems. Vienna: UNODC, 2020. Accessed November 9, 2025. https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/LegalAid/Model_Law_on_Legal_Aid.pdf.

۸. طبق گفته معاون آمار و فناوری اطلاعات قوه قضاییه: «پرونده‌های در گردش در محاکم بالغ بر ۱۷ میلیون و ۷۳۳ هزار است». خبرگزاری جمهوری اسلامی (ایرنا)، ۲۳ تیر ۱۳۹۸، <https://www.irna.ir/news/83365470>.

توانمندی جسمی و روانی لازم بی‌بهره‌اند و بدون حمایت دیگران، توان برخورداری از حداقل استانداردهای زندگی و استیفای حقوق قانونی را ندارند. اصل یازدهم از اصول و دستورالعمل‌های سازمان ملل متحد در مورد دسترسی به معاضدت حقوقی در دادرسی کیفری^۹ که به کودکان اختصاص دارد بر اولویت کودکان در برخورداری از معاضدت و نیز رعایت منافع عالی‌ه کودک در تصمیم‌گیری‌ها تأکید می‌نماید.

فرض نخستین و خردمندانه در تمام جوامع، آن است که کودکان، بیشترین سطح حمایت را از خانواده دریافت می‌کنند. بند دوم ماده ۳ پیمان‌نامه حقوق کودک مقرر کرده است: «کشورهای عضو متعهد می‌شوند حمایت و مراقبتی که برای رفاه کودک ضروری است را با توجه به حقوق و تکالیف والدین، سرپرستان قانونی، یا دیگر اشخاصی که قانوناً مسئول کودک هستند، تضمین نمایند و در این راستا کلیه اقدامات تقنینی و اجرایی لازم را به عمل آورند». مبانی حقوقی و مقررات ما و نیز مقررات بسیاری از نظام‌های حقوقی بر این مطلب تأکید دارند. برای نمونه بخش نخست قانون کودکان بریتانیا، مصوب ۱۹۸۹^{۱۰} خانواده را پایگاه امن رشد و مسئول تمام حقوق مادی و معنوی کودک، تأمین رفاه، حمایت‌های حداکثری از کودک و حفظ منافع کامل کودک در ارتباط با نفس طفل و اموال و دارایی‌های وی می‌داند. فرض دوم آن است که قانون‌گذار هر کشوری تبعیضی میان کودکان قائل نشده و فراتر از نژاد و دین و قومیت و وضعیت فیزیکی افراد، حقوق و تکالیف یکسانی برای آنها در نظر بگیرد.

با این وجود، همواره شرایط، حاکم نیست و احتمال بروز خدشه در این فروض، وجود دارد؛ مانند حالتی که کودک، از پاره‌ای حقوق اساسی و انسانی محروم باشد (مانند طفل ناشی از رابطه نامشروع) یا کودکی که به دلایلی، خانواده خود را از دست داده‌اند یا در اختیار سرپرست ناآگاه، تبهکار، بیمار و نامتعارف قرار داشته باشد یا نوجوانی که مبتلا به اختلال هویتی است و ناخواسته در برابر خطری بالقوه قرار گرفته‌اند که می‌تواند بر آینده آنها و جامعه سایه شومی افکند. به همین سبب نمی‌توان به آنها بی‌اعتنا بود. چنین وضعیتی کم‌وبیش در مورد کودکان کار، معتاد، قربانی طلاق، بزه دیدگی، تکدی‌گری و روان بیمار نیز ملاحظه

9. United Nations, *United Nations Principles and Guidelines on Access to Legal Aid in Criminal Justice Systems*. New York: United Nations, 2013. Accessed November 9, 2025. https://www.unodc.org/documents/justice-and-prison-reform/UN_Principles_and_Guidelines_on_Legal_Aid.pdf.

10. *Children Act 1989*, Part I, Section 3.

معاذت حقوقی برای کودکان؛ مبانی و سازوکارها / مقدادی ۴۱

می‌شود. به نظر می‌رسد، تنها راه برون‌رفت از این شرایط، دخالت قانون‌گذار با تعیین حمایت‌های مؤثر و تقویت سازمان‌های نظارتی، همراهی و مداخله مؤثر نهادهای مردمی و فعالان حوزه حقوق کودک است.

روزانه کودکان بسیاری در سراسر جهان، قربانی آزار و خشونت جسمی و روانی، شکنجه‌های عاطفی، بی‌توجهی، بدرفتاری، سوءاستفاده جنسی، بهره‌کشی اقتصادی و ازدواج اجباری می‌شوند. تردیدی نیست که همه این کودکان نیازمند حمایت حقوقی مؤثر هستند. یونسف برنامه‌ای آزمایشی در کشورهای سورینام و ترینیداد و توباگو آغاز کرده است که در جریان آن، مشاوره‌های مستمر حقوقی به اطفال و نوجوانان در حال تعقیب قضایی و والدین آنها ارائه می‌شود تا از سویی برخورد ناعادلانه نظام قضایی آن کشورها مورد ارزیابی قرار گیرد و از سوی دیگر حقوق کودکان در معرض خطر، به آنها گوشزد شود.^{۱۱}

چنانکه اشاره شد در نظام حقوقی جمهوری اسلامی ایران، مطابق اصول شریعت اسلامی و مقررات حاکم در وهله نخست هرگونه حمایت و محافظت از طفل و نوجوان بر عهده والدین (خانواده) و اولیای قانونی او قرار داشته است^{۱۲} و چنانچه والدین در این باره ناتوان بوده یا کوتاهی نمایند، این وظیفه بر عهده حاکمیت و نهادهای دولتی و قضایی است.^{۱۳} به موجب اصل ۳۵ قانون اساسی، تأمین وکیل در فرایند دادرسی به‌مثابه حق بنیادین، برای همه (از جمله کودکان) تضمین شده است و به موجب ماده ۴۱۵ قانون آیین دادرسی کیفری در جرائمی که رسیدگی به آنها در صلاحیت دادگاه کیفری یک است یا جرائمی که مستلزم پرداخت دیه یا ارش بیش از خمس دیه کامل است و در جرائم تعزیری درجه شش و بالاتر، دادسرا و یا دادگاه اطفال و نوجوانان به ولی یا سرپرست قانونی متهم ابلاغ می‌نماید که برای او وکیل تعیین کند. در صورت عدم تعیین وکیل یا عدم حضور وکیل بدون اعلام عذر موجه، در مرجع قضائی برای متهم وکیل تعیین می‌شود.^{۱۴}

11. UNICEF, "Legal Aid for Children: Launched the Children's Legal Aid Pilot Project," accessed November 9, 2025, https://www.unicef.org/guyana/activities_9917.htm.

۱۲. «قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران»، مواد ۱۱۰۴، ۱۱۶۸، ۱۱۷۵، ۱۱۷۸ و ۱۱۸۰؛ و «قانون حمایت از اطفال و نوجوانان»، مواد ۲، ۳ و ۷.

۱۳. «قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران»، ماده ۱۲۱۸؛ «قانون امور حسبی»، مواد ۱، ۵۵، ۵۹-۶۱، ۶۹ و ۷۹.
۱۴. همچنین به موجب ماده ۱۱ قانون مربوط به تشکیل دادگاه اطفال بزهکار (۲۷ آبان ۱۳۳۸) هرگاه اتهام از درجه جنایت باشد دادگاه به سرپرست قانونی طفل اعلام می‌کند که وکیلی برای او تعیین کرده است یا شخصاً برای دفاع در دادگاه حاضر نشود، هرگاه سرپرست اقدام به تعیین وکیل ننماید و شخصاً نیز در دادگاه حاضر نشود، چنانچه دادگاه مداخله وکیل

قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹ تدابیر خوبی در خصوص حمایت از کودکان و تأمین معاضدت حقوقی برای آنان دارد. ماده ۴ این قانون مقرر نموده است: «دفتر حمایت از اطفال و نوجوانان قوه قضائیه برای ایجاد زمینه‌های همکاری... پایش و ارزشیابی فعالیت‌های دفاتر استانی و شهرستانی در خصوص اجرای این قانون در قوه قضائیه تشکیل می‌شود. واحدی از این دفتر در حوزه قضائی هر استان و تحت نظر رئیس کل آن حوزه تشکیل و مستقر می‌شود».^{۱۵} در بند ب ماده ۵ این قانون که در مورد دفاتر و تشکیلات حمایت از اطفال و نوجوانان ارائه مشاوره و معاضدت‌های حقوقی را برشمرده و در ماده ۶ این قانون هم وظایف حمایتی و معاضدتی برخی دستگاه‌های دولتی و نهادهای عمومی برای افزایش آگاهی مردم در زمینه حقوق کودکان و حمایت از آنان بیان شده است؛ همچنان که برخی مواد دیگر این قانون در این باره قابل عنایت‌اند. (مثل ماده ۳۹، ۲۸، ۴۰ و ۴۲)

در آیین‌نامه اجرایی ماده (۶) قانون حمایت از اطفال و نوجوانان هم دستاوردهای ارزشمندی در راستای معاضدت حقوقی برای کودکان فراهم شده است از جمله پیش‌بینی توانمندسازی حقوقی که گامی مهم برای تحول و توسعه معاضدت حقوقی محسوب می‌شود. در بند ۱۱ ماده یک این آیین‌نامه درباره مفهوم توانمندی‌سازی، این چنین مقرر شده است: مجموعه خدماتی که با هدف رشد و تکامل همه‌جانبه، تحقق زندگی شایسته یا با حداقل وابستگی به منابع حمایتی و ارتقای توانایی‌ها و مهارت‌های آموزشی، اجتماعی و حرفه‌آموزی به طفل و نوجوان، خانواده یا اشخاص تأثیرگذار بر وی ارائه می‌شود. همچنین ارائه وظایف نهادهای اجرایی درباره آموزش همگانی و ارتقای فرهنگ حمایت از کودکان قابل تقدیر است.^{۱۶}

نکته دیگر اینکه به تجویز مقررات ماده ۳۷ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان و عموماً قانونی (مانند مواد ۱ و ۲ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹)، افزون بر مجازات مرتکبین جرائم علیه کودکان، امکان مطالبه و جبران خسارت‌های وارد شده به طفل وجود دارد و والدین، سرپرستان و مدعی‌العموم، حسب مورد می‌توانند جبران خسارت‌های مادی و معنوی

را ضروری تشخیص دهد، وکیل تسخیری برای طفل تعیین خواهد نمود.

۱۵. و در ادامه ماده ۵ مقرر داشته است: «با تشخیص رئیس قوه قضائیه، در حوزه‌های قضائی شهرستان و تحت نظر دادستان ساختار و تشکیلات مناسب جهت ایجاد زمینه‌های همکاری با سایر نهادها و اجرای وظایف زیر تشکیل می‌شود: الف) مداخله فوری قضائی برای پیشگیری از بزه‌دیدگی اطفال و نوجوانان در معرض خطر شدید و قریب‌الوقوع و یا جلوگیری از ورود آسیب بیشتر به آنان؛ ب) ارائه مشاوره و معاضدت‌های حقوقی و تشکیل پرونده شخصیت برای اطفال و نوجوانان در معرض خطر یا بزه‌دیده...».

۱۶. «آیین‌نامه اجرایی ماده (۶) قانون حمایت از اطفال و نوجوانان»، مواد ۳۲، ۳۷، ۴۲ و ۴۸.

معاذت حقوقی برای کودکان؛ مبانی و سازوکارها / مقدادی ۴۳

کودکی که مورد بهره‌کشی، شکنجه و محرومیت از تحصیل قرار گرفته است را خواستار شوند. بدیهی است اطلاع‌رسانی و احقاق حقوق مادی و معنوی کودک به کمک متخصصان و معاضدت حقوقی مطلوب، میسر است.

با وجود این، قانون مزبور کاستی‌هایی دارد؛ از جمله اینکه معاضدت حقوقی را به‌طور کامل ارائه نکرده و شیوه‌های آن را بیان ننموده و درباره معاضدت حقوقی کودک در دوران پیش از وقوع جرم در زمان اصلاح و تربیت و پس از رهایی نیز ساکت است.

قانون الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به پروتکل اختیاری کنوانسیون حقوق کودک در خصوص فروش، فحشا و هرزه‌نگاری کودک مصوب ۱۳۸۶ در قسمت بند یک ماده ۸ کشورهای عضو را به فراهم نمودن خدمات حمایتی مقتضی برای کودکان قربانی در همه مراحل رسیدگی حقوقی مکلف نموده است.

مواد ۳۱ تا ۴۰ کنوانسیون حقوق کودک هم که به موجب ماده واحده قانون اجازه الحاق دولت جمهوری اسلامی ایران به کنوانسیون حقوق کودک مصوب ۱۳۷۲ لازم‌الاجرا است، تکریم اطفال در دادرسی و به‌کارگیری سازوکار «دادرسی ترمیمی» به جای «عدالت تشبیهی» و نیز آموزش کودکان آسیب‌دیده از بزه را منحصرأً از طریق معاضدت حقوقی، ممکن دانسته است.

۴. مبانی معاضدت حقوقی برای کودکان

از آنجاکه در جمهوری اسلامی ایران قانونگذاری و مقررات باید بر پایه موازین اسلامی باشند (اصل چهارم قانون اساسی) برای توجیه، شناسایی و توسعه معاضدت حقوقی کودکان، تبیین مبانی و تطبیق آن با آموزه‌ای دینی بسیار مهم است؛ از این‌رو تلاش می‌شود در این قسمت مهم‌ترین مبانی نظری معاضدت حقوقی برای کودکان ارائه شود.

الف) کرامت کودکان

هر انسانی اعم از زن و مرد، بزرگ و کوچک، دارای شرافت و کرامت^{۱۷} معادل واژه

۱۷. کرامت به معنای حیثیت، بزرگواری و انسانیت است. حسن عمید، فرهنگ عمید (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۴)، ۹۷۱ و ۹۷۳؛ علی‌اکبر قرشی، قاموس قرآن، جلد ۶ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۶)، ۱۰۳.
William Chittick et al., "Dignity", in *The Oxford Encyclopedia of the Islamic World*, ed. John L. Esposito, vol. 2 (Oxford: Oxford University Press, 2009), 389–392.

انگلیسی Dignity است؛^{۱۸} انسان‌ها در فطرت و کرامت انسانی مشترک‌اند و از حیثیت و حقوق انسانی برخوردارند، از این رو، حقوق و آزادی‌های بشری باید به همه آنها تعلق گیرد. در ماده اول اعلامیه جهانی حقوق بشر هم آمده است: تمام انسان‌ها آزاد متولد شده‌اند و در کرامت (حیثیت) انسانی و بهره‌مندی از حقوق با یکدیگر برابرند. همه دارای عقل و وجدان می‌باشند و باید نسبت به یکدیگر با روح برادری رفتار کنند.

در قرآن کریم هم کرامت انسان یک اصل آفرینش در نظر گرفته شده است و می‌فرماید: ما فرزندان آدم را گرامی داشتیم و آنان را در خشکی و دریا برنشانندیم؛ از چیزهای پاکیزه روزی‌شان دادیم و آنان را بر بسیاری از آفریده‌های خود برتری آشکار دادیم.^{۱۹} برخی فقهای معاصر تصریح کرده‌اند که این آیه شریفه بیانگر کرامت ذاتی انسان و مقتضای حقوقی اساسی و فطری است.^{۲۰} البته این کرامت را باید کرامت اعطایی و خدادادی دانست که به گوهر و ارزشی که به انسان داده شده مربوط است؛ از این رو برخی اندیشمندان اذعان کرده‌اند که کرامت انسان همان ارزش ذاتی اوست.^{۲۱} برخی نویسندگان هم بر این باورند که کرامت همانند عدالت مفهومی پذیرفته‌شده و مشترک میان ادیان و تمدن‌هاست و می‌تواند مبنایی برای تدوین نظامی جهان‌شمول باشد.^{۲۲}

کودک هم دارای شأن و شخصیت کامل بشری است و از حق کرامت و شرافت انسانی برخوردار است؛ از این رو بر پایه کرامت، بسیاری از حقوق و حمایت‌های کودک قابل استخراج و اثبات است. حتی می‌توان نتیجه گرفت که والدین و اولیای کودک و نیز دولت و مسئولان باید هر یک به موجب مسئولیت خود، هر امری که مقتضای کرامت طفل است (اعم از سلامت، تربیت، آموزش) و خیر و صلاح او را در بردارد، فراهم نمایند و از عملی که سبب خدشه به کرامت اوست، اجتناب ورزند. به همین دلیل در اسلام به تکریم و رفتار شایسته با کودکان و حمایت از آنان توصیه شده است؛ خداوند کسانی که کودکان را تکریم نمی‌کنند، سرزنش کرده و در سوره فجر، آیه ۱۷ می‌فرماید: بلکه یتیم را گرامی نمی‌دارید؛ چنانکه با تعمق در سیره معصومین (ع) لزوم توجه به کرامت کودکان و تأکید بر حفظ شرافت انسانی

۱۹. اسراء، آیه ۲۷: «و لقد کرّمنا بنی آدم و حملناهم فی البر و البحر و رزقناهم من الطیبات و فضلناهم علی کثیر ممّا خلقتنا تفضیلاً».

۲۰. حسینعلی منتظری نجف‌آبادی، *مجازات‌های اسلامی و حقوق بشر* (قم: ارغوان دانش، ۱۴۲۹ ق)، ۷۱.

۲۱. مرتضی مطهری، *فقه و حقوق (مجموعه آثار)* (قم: صدرا، ۱۳۸۵)، ۴۸۱-۴۸۲ و ۴۹۲.

۲۲. رحیم نوبهار، «دین و کرامت انسانی»، در *مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی حقوق بشر: مبانی نظری حقوق بشر* (قم: مرکز مطالعات حقوق بشر دانشگاه مفید، ۱۳۸۴)، ۶۲۷ و ۶۲۹.

آنان کاملاً مشخص می‌شود.^{۲۳} بدین‌سان بر پایه کرامت، حق کودکان نیازمند و در معرض خطر در برخورداری از همه تدابیر حمایتی و خدمات معاضدتی ثابت و انکارناپذیر خواهد بود.

ب) غبطه و مصلحت

مصلحت به مفهوم خیر و صلاح و در مقابل مفسده است.^{۲۴} برخی محققان بر این باورند که «مصلحت» در دانش فقه و علوم پیرامون آن معنا و اصطلاح خاصی ندارد و تتبع در متون فقهی به‌طور قطع ثابت می‌کند که مصلحت به معنای لغوی و عرفی آن (خیر و صلاح) به کار رفته است.^{۲۵} بدین ترتیب، مصلحت انسان چیزی است که هم جنبه‌های مادی و هم نیازهای روحی و معنوی او را در بردارد.

کودکان به دلیل ضعف و ناتوانی قوای جسمی و فکری، در معرض تضییع حقوق و آسیب‌های مختلف‌اند و از این‌رو نیازمند مراقبت و حمایت در امور مالی و غیر مالی جامع هستند؛ بدین منظور حفظ و نگهداری آنها و تربیت و آموزش و نیز تدبیر امور مالی‌شان در تحت اختیار و نظارت افراد دلسوز و خیرخواه (ولی، وصی و قیم) قرار گرفته است و محور همه این حمایت‌ها و نظارت‌ها حفظ غبطه و مصلحت کودکان است و در کنار این‌ها دولت نیز موظف به نظارت و حمایت از کودکان محروم و نیازمند است.^{۲۶} در واقع ضرورت رعایت مصلحت و صلاح کودک نظام ولایی و سرپرستی بر کودکان را مدوّن و منضبط می‌سازد و آن را موجه جلوه می‌دهد.

لزوم حفظ و رعایت مصلحت مستند به قرآن کریم^{۲۷} و روایات متعددی است (از جمله روایت صحیح‌ه علی بن‌رئاب که در آن به ضرورت رعایت مصلحت‌اندیشی ولی نسبت به کودکان اشاره شده و قید مصلحت در مورد تصرفات ولی بیان شده است)؛^{۲۸} همچنین اجماع

۲۳. پیامبر اکرم (ص) فرموده‌اند: «اَكْرُمُوا اَوْلَادَكُمْ وَ اَحْسِنُوا اَدَابَهُمْ يَغْفِرْ لَكُمْ»؛ فرزندان خود را تکریم کنید و به آنها آداب نیک پیاموید تا آمرزیده شوید. حسن بن فضل طبرسی، مکارم/الاخلاق، چاپ چهارم (قم: شریف رضی، ۱۳۷۰)، ۲۲۲.

۲۴. احمد بن محمد فیومی، المصباح المنیر (قم: دارالهیجره، ۱۴۰۵ ق)، ۳۴۵؛ و محمد بن مکرّم ابن منظور، لسان العرب، جلد ۷ (بیروت: دار صادر، ۱۴۱۶ ق)، ۳۸۴.

۲۵. ابوالقاسم علی‌دوست، فقه و مصلحت (قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۸)، ۹۴.

۲۶. در شریعت اسلامی کودکان تا رسیدن به بلوغ و رشد، تحت ولایت یا سرپرستی قرار دارند؛ یعنی ولی قهری (پدر و جد پدری) و در نبود آنها وصی منصوب از سوی آنان و در نهایت قیم که توسط حاکم و مقام صالح قضایی تعیین می‌شود.

۲۷. بقره، آیه ۲۲۰؛ و انعام، آیه ۱۵۳.

۲۸. علی بن‌رئاب می‌گوید از امام کاظم (ع) سؤال کردم مردی از خویشان من فوت کرده است و فرزندان کوچک و عید و کنیز از خود بر جا گذاشته و وصیتی نکرده است، آیا می‌توان کنیزان را از فرزندان کوچک خریداری کرد و ام ولد مالک شد؟ امام (ع) فرمودند: اگر کودکان، سرپرستی دارند که به امورشان رسیدگی می‌کند، می‌تواند با لحاظ مصلحت آنها کنیزان را بفروشد و پس از فروش، کودکان حق رجوع در آنچه ولی انجام داده را ندارند. (محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، جلد ۵ (تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸)، ۲۰۸)

(به ادعای مرحوم سید خوبی)^{۲۹} بنای عقلا (که انعکاس آن در مقبولیت همگانی پیمان‌نامه حقوق کودک مشهود است)^{۳۰} و نیز مسلمات عقلی از جمله توجه به مناسبت حکم و موضوع^{۳۱} است.

بدین ترتیب مصلحت و غبطه کودک اقتضا می‌کند در خصوص معاضدت حقوقی از بهترین حمایت و بالاترین خدمات برخوردار شود؛ از جمله توانمندسازی حقوقی و ارتقای آگاهی والدین و اولیای وی، حق بر وکیل متخصص و مجرب و بهره‌گیری از خدمات مراکز حمایتی و معاضدتی که در گفتار بعدی با تفصیل بیشتری بیان خواهد شد.

ج) ضرورت عقلی حمایت و مساعدت مطلوب برای کودکان (عقل و بنای عقلا)

به نظر، مهم‌ترین و محوری‌ترین دلیل برای اثبات حق بر معاضدت حقوقی برای کودکان، مبنای عقلی است، زیرا همانگونه که پیش‌تر گفته شد، کودک به علت ضعف قوای جسمی و عقلی و وجود تهدیدها و آسیب‌پذیری فراوان، همواره نیازمند محافظت و حمایت در ابعاد مختلف است؛ از این رو هرگونه بی‌توجهی و غفلت سبب محرومیت و آسیب به اوست و ظلم به کودک تلقی می‌شود.

از سوی دیگر همه انسان‌های پاک‌سرشت بر ضرورت محافظت و حمایت‌های شایسته برای کودکان در بالاترین سطح اذعان دارند و بی‌شک، این مصداقی بارز از ارتکازات عقلایی و بنای خردمندان است. از این رو دغدغه نظام‌های حقوقی، تدوین و اجرای بهترین مراقبت‌ها و حمایت‌ها از کودکان به‌ویژه کودکان محروم و در وضعیت مخاطره‌آمیز است.

۵. سازوکارهای معاضدت حقوقی برای کودکان

پس از بررسی و اذعان به ضرورت معاضدت حقوقی برای کودکان به‌ویژه بر پایه مبانی فقهی آن، اینک سزاوار است به مهم‌ترین سازوکارها و شیوه‌های موفق معاضدت حقوقی برای کودکان پرداخته شود. همانگونه که پیش‌تر اشاره شد، معاضدت حقوقی در کشور ما و نیز در

۲۹. این اجماع در کتاب *مصباح الفقاهه* تقریر محمدعلی توحیدی (ابحاث آیت‌الله سید ابوالقاسم خوبی) آمده است.

محمدعلی توحیدی، *مصباح الفقاهه*، جلد ۵ (قم: انصاریان، ۱۳۷۵ ق)، ۷۵.

۳۰. ماده ۳ پیمان‌نامه حقوق کودک. البته در این پیمان‌نامه تعبیر به منافع عالیه کودک شده که به ارزش و دقت مفهومی مصلحت نمی‌رسد.

۳۱. تناسب حکم و موضوع در فرمایش مرحوم آیت‌الله سید محمدرضا گلپایگانی آمده است. احمد صابری همدانی، *الهدایة الی من له الولاية* (قم: المطبعة العلمیه، ۱۳۸۳ ق)، ۱۳.

بسیاری کشورهای دیگر به صورت محدود و با روش سنتی (خدمات حقوقی رایگان و تأمین وکیل دادگستری) است، درحالی که این مقوله دچار تحول گشته و به گونه‌ای توسعه یافته که فارغ از فرایند دادرسی نیز مطرح است و ارتقای آگاهی و توانمندسازی حقوقی را هم در بردارد. با عنایت به مفهوم توسعه‌یافته معاضدت حقوقی، سازوکارها مهم و شیوه‌های نوین معاضدت حقوقی برای کودکان تبیین می‌شود.

۱-۵. خدمات تخصصی حمایت از کودک

مهم‌ترین و متداول‌ترین شیوه حمایت و معاضدت برای کودکان، تأمین خدمات حقوقی و وکیل دادگستری برای آنان است؛ اما براساس مصالح کودک و مبانی ذکرشده، این کار باید توسط وکلای توانمند، متخصص و با صلاحیت باشد و در کنار آن، کودک باید از نظارت و خدمات مددکار و روان‌شناسان متخصص نیز بهره‌مند شود.

امروزه با توسعه رشته‌های دانش حقوق و گسترش شاخه‌های آن، کمتر وکیلی یافت می‌شود که در بیشتر شاخه‌ها و زمینه‌های حقوقی دارای آگاهی کافی و تخصص لازم باشد؛ از این رو، تخصصی شدن وکالت به دلیل ابعاد فنی و تخصصی موضوعات و قوانین و نیز گستردگی مباحث در عرصه‌های گوناگون، امری ضروری است. این مسئله در مورد کودک و خانواده به لحاظ اهمیت و حساسیت موضوع و لزوم ارائه خدمات کارآمد و با کیفیت مطلوب، اولویت بیشتری دارد. وکیل کودک و خانواده باید افزون بر تسلط بر دانش و معلومات مربوط به حقوق خانواده و حقوق کودک و مقررات داخلی و بین‌المللی مرتبط، دارای تجربه، صلاحیت اخلاقی و فنی بوده، حتی در خصوص شیوه‌های اقدام و مسائل روان‌شناسی در این باره اطلاعات کافی داشته باشد. متأسفانه این امر مهم در کشور ما به شایستگی مرکز توجه قرار نگرفته و فقط تلاش‌هایی برای شروع این تحول در حال انجام است. این در حالی است که برخی کشورها مثل آلمان و ایالات متحده آمریکا، گام‌های خوبی در این باره برداشته‌اند؛ برای نمونه گرایش به تخصصی‌سازی وکالت در ایالات متحده آمریکا از دهه ۱۹۷۰ میلادی آغاز شده است.^{۳۲} استانداردهای مربوط به تخصصی کردن حرفه وکالت در ایالت نگزاس آمریکا با سابقه زیاد، توسط هیئت تخصصی کردن حقوقی آن ایالت (که مطابق درخواست کانون وکلای ایالت مذکور و توسط دیوان عالی آن ایالت تشکیل شده است) تهیه و

32. David S. Clark, "The Legal Profession in Comparative Perspective: Growth and Specialization," *The American Journal of Comparative Law* 30, suppl 1 (1982): 173.

اجرا شده و حقوق کیفری، دعاوی مدنی، حقوق خانواده، حقوق مالیاتی، حقوق املاک، حقوق تابعیت و مهاجرت، حقوق سلامت، حقوق کودکان، حقوق نفت، گاز و مواد معدنی و حقوق تجارت و ... از جمله حوزه‌های تخصصی وکالت در آن ایالت است.^{۳۳}

به هر روی در مقررات ما حق بر وکیل و حق برخورداری از معاضدت حقوقی، مورد تأکید است (از جمله اصل ۳۵ قانون اساسی). برخی مقررات هم به شکل خاص این حق را برای کودکان تصریح کرده‌اند؛ برای نمونه در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ این حق در مراحل پیش‌دادرسی، دادرسی و اعتراض به رأی مرکز توجه قرار گرفته است؛^{۳۴} اما حساسیت و گستردگی مسائل کودکان و تنوع مباحث و مقررات و اسناد در این باره چنان است که اقتضا می‌کند وکیلی حمایت و معاضدت کودکان را بر عهده گیرد که از دانش، تخصص و تجربه لازم برخوردار باشد.

به علاوه، همانگونه که اشاره شد، کودکان درگیر در فرایند دادرسی یا در شرایط مخاطره‌آمیز به دلیل خصوصیات عاطفی و روانی و روحیات حساس باید همزمان از حمایت مددکار و روان‌شناسان متخصص هم بهره‌مند شوند.

ماده ۲۹ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان در این باره مقرر می‌دارد: «رسیدگی به وضعیت مخاطره‌آمیز موضوع این قانون جز در مواردی که در صلاحیت دادگاه کیفری است در دادگاه خانواده و با ارائه گزارش مددکار اجتماعی به‌زیستی یا واحد حمایت دادگستری و حضور مددکار اجتماعی انجام می‌شود؛ این امر مانع از انجام تحقیقات دادگاه نخواهد بود».^{۳۵}

گفتنی است مددکاری کودک دارای گرایش‌ها و تخصص‌های مختلفی که حسب مورد و شرایط برای معاضدت و حمایت کودکان منظور می‌شود؛ مثلاً مددکاری اجتماعی کودک یکی از شاخه‌های تخصصی مددکاری اجتماعی است که به بهبود وضعیت روانی، اجتماعی و تحصیلی کودکان و نوجوانان زیر ۱۸ سال می‌پردازد و به دلیل حساسیت‌های خاص دوران

۳۳. حمد قاسم تنگستانی، «تخصصی‌سازی حرفه وکالت دادگستری در ایران؛ چالش‌ها و راهکارها»، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی ۵۲، شماره ۲ (۱۴۰۱): ۲۶۱.

۳۴. عباس شیخ‌الاسلامی و ابراهیم رضا قلی‌زاده، «معاضدت‌های حقوقی وکیل به کودک در فرایند دادرسی کیفری (مطالعه تطبیقی قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ و اسناد بین‌المللی)»، فصلنامه حقوق کودک، شماره ۱۴ (تابستان ۱۴۰۱): ۲۱.

۳۵. همچنین در ماده ۳۴ این قانون آمده است: «مددکاران اجتماعی به‌زیستی یا واحد حمایت دادگستری و ضابطان دادگستری برای انجام تحقیقات و اقدامات موضوع این قانون، حق ورود به محل زندگی و کار افراد را جز با اجازه متصرف قانونی و یا دستور مقام قضائی ندارند، مگر در خصوص اقدامات حمایتی موضوع ماده (۳۳) این قانون که در این صورت باید در گزارش تنظیمی موضوع این ماده ادله ضرورت مداخله را نیز به‌روشنی ذکر کنند».

کودکی و نوجوانی، نیازمند رویکردهای ویژه و دانش وسیع در زمینه‌های مختلف است. از جمله وظایف مددکار اجتماعی شناسایی مشکلات اجتماعی، روانی و اقتصادی کودکان و خانواده آنها و ارائه خدمات حمایتی، مشاوره‌ای و آموزشی و توانمندسازی آنان و انجام اقدامات و مداخلات لازم برای کاهش خطراتی چون سوء استفاده یا بی‌توجهی به آنان است. بر همین اساس برای ارائه معاضدت حقوقی مطلوب و استاندارد به کودکان لازم است به موازات فعالیت وکلا و اقدامات ارائه‌دهندگان خدمات معاضدتی از مددکاران کودک نیز بهره‌گیری شود.

۵-۲. کلینیک حقوق کودک

کلینیک حقوقی (Law Clinic) نهادی علمی و غیردولتی است که نقشی بسیار مؤثر در دسترسی به عدالت و توانمندسازی و افزایش آگاهی حقوقی شهروندان دارد. این نهاد به‌طور معمول در کنار دانشکده‌های حقوق تأسیس می‌شود تا ضمن بهره‌گیری از توانمندی‌های موجود در آنها برای خدمت به مردم به‌ویژه اقشار کم‌درآمد (در راستای معاضدت حقوقی) به آموزش عملی دانشجویان حقوق (از رهگذر کار با موکلین واقعی) اقدام کند تا دانشجویان ضمن درک واقعیت‌های جامعه با مهارت‌های حقوقی آشنا شوند و در ضمن برای تصدی مسئولیت‌های اجتماعی مهیا شوند. کلینیک‌های حقوقی خدمات حقوقی رایگان را به اقشار محروم و کم‌درآمد و نیز گروه‌های آسیب‌پذیر و نیازمند حمایت ارائه می‌دهند؛ از این رو کلینیک‌های حقوقی ابزاری مهم برای معاضدت حقوقی کودکان محسوب می‌شوند.^{۳۶}

رایج‌ترین کلینیک حقوقی، کلینیک دانشگاهی است^{۳۷} که در کنار دانشکده‌های حقوق تأسیس می‌شوند و با بهره‌گیری از توانمندی و نیروهای علمی دانشکده و همراهی دانشجویان، خدمات حقوقی خوبی به شهروندان ارائه می‌کنند. یکی از انواع تخصصی

۳۶. کلینیک‌های حقوقی در ابتدای قرن بیستم و به دنبال به‌کارگیری روش پرونده‌خوانی یا پرونده‌محور در سیستم آموزشی حقوق در ایالات متحده آمریکا شکل گرفتند و با توجه به خدمات و آثار خوب برای جامعه، مردم و نیز دانشجویان مورد استقبال و گسترش قرار گرفت. از دهه ۱۹۵۰ کلینیک‌های حقوقی در آمریکا شکل گرفت و بین سال‌های ۱۹۶۰ تا ۱۹۷۰ در چهارچوب دانشگاهی و با بهره‌گیری از روش آموزش کلینیکی حقوق، گسترش زیادی پیدا کردند. کلینیک حقوقی مورد توجه بسیاری از سیستم‌های حقوقی در سراسر جهان قرار گرفته و اینک در جایگاه نهادی شناخته‌شده و پرفایده در حال گسترش‌اند. در کشور ما طی دهه ۱۳۸۰، چند کلینیک حقوقی دانشگاهی راه‌اندازی شد که در میان آنها فعالیت دو کلینیک حقوقی در دانشگاه مفید و دانشگاه شهید بهشتی، مطلوب و چشمگیر بوده و به‌صورت مستمر ادامه داشته است.

۳۷. دیوید جان مک‌کوئید میسون و روبین پالمر، راهنمای کارکنان کلینیک‌های حقوقی، ترجمه عبدالله تقدسی (تهران: پژوهشگاه قوه قضاییه، ۱۳۹۹)، ۸۱.

کلینیک‌های حقوقی، کلینیک‌های حقوق کودک است^{۳۸} که برای یاری رساندن به کودکان و حمایت از حقوق آنان، افزایش آگاهی‌های حقوقی در خصوص کودکان، دسترسی برابر به خدمات مشاوره‌ای حقوقی رایگان، ارجاع‌دهی مسائل و مشکلات کودکان به سازمان‌ها و نهادهای ذی‌ربط و فراهم کردن معاضدت حقوقی و مددکاری اجتماعی در امور کودکان تأسیس می‌شوند.^{۳۹}

در تبصره ۲ ماده ۵۰ آیین‌نامه اجرایی ماده ۶ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان (مصوب جلسه مورخ ۱۴۰۰/۰۳/۳۰ هیئت‌وزیران) به کلینیک‌های حقوق کودک اشاره شده و مقرر گردیده است: «به‌منظور اجرای تکالیف مقرر در این آیین‌نامه در خصوص آموزش و ترویج حقوق کودک و مشاوره و معاضدت حقوقی، مرجع ملی حقوق کودک از طریق ایجاد مجموعه خدمات (کلینیک‌های) حقوق کودک با هماهنگی سازمان بهزیستی اقدام می‌نماید».

برای این کلینیک‌ها دستورالعمل مستقلی هم تدوین و ارائه شده است. این دستورالعمل مشتمل بر ۲۰ ماده در سی‌امین جلسه مورخ ۱۴۰۰/۵/۵ شورای هماهنگی مرجع ملی کنوانسیون کودک تصویب گردید و به تأیید وزیر دادگستری و رئیس شورای هماهنگی مرجع ملی کنوانسیون حقوق کودک رسید.^{۴۰}

به هر روی طبق اخبار و گزارش‌ها تاکنون چند کلینیک حقوق کودک در کشور تأسیس شده است و برخی از این کلینیک‌ها بسیار فعال و کارآمد هستند؛^{۴۱} اما هماهنگی و

38. David McQuoid-Mason, "Law clinics at African universities: An overview of the service delivery component with passing references to experiences in South and South-East Asia," *Journal for Juridical Science Special Issue* (2008): 6.

۳۹. تعدادی از کلینیک‌های حقوق کودک در کشور ما با اهتمام انجمن علمی حقوق کودک و مساعدت معاونت حقوق بشر و بین‌الملل وزارت دادگستری و مرجع ملی کنوانسیون حقوق طی سال‌های ۱۳۹۸ تا ۱۴۰۰ در کشور تأسیس و راه‌اندازی شدند.

۴۰. در مقدمه این دستورالعمل آمده است: به‌منظور تحقق مشارکت اجتماعی، تعمیق تعاون اسلامی، عمل به رسالت تشکل‌های غیردولتی علمی در تأمین حاکمیت قانون از طریق آموزش و خدمات داوطلبانه حقوقی با هدف مساعدت به همه کودکان، خانواده‌های آنان و کسانی که با آنان در ارتباط‌اند و همیاری در تأمین بهداشت و سلامت حقوقی جامعه، به‌ویژه از طریق ارائه خدمات و معاضدت‌های حقوقی در اجرای تبصره ۲ ماده ۵۰ آیین‌نامه اجرایی ماده ۶ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مصوب ۲۳ اردیبهشت ماه سال ۱۳۹۹، کلینیک‌های حقوق کودک مرجع ملی کنوانسیون حقوق کودک به شرح مواد آتی به تصویب می‌رسد.

۴۱. کلینیک‌های حقوق کودک در برخی شهرها ایجاد شده است؛ حتی در برخی خبرها راه‌اندازی ۲۲ کلینیک حقوق کودک گزارش شده است؛ اما نمونه فعال این کلینیک، کلینیک حقوق کودک مشهد است که در شهریور ۱۳۹۹ آغاز به کار کرد. این کلینیک به همت مسئولان و اساتید دلسوز، حقوق‌دانان خیر و کارشناسان خدمت‌آوران توانسته فعالیت‌های

معاذت حقوقی برای کودکان؛ مبانی و سازوکارها / مقدادی ۵۱

استانداردسازی این مراکز به خوبی اجرا نمی‌شود و از مسئولان مرتبط، خاصه مرجع ملی کنوانسیون حقوق کودک و سازمان بهزیستی در این باره انتظار اقدام و حمایت بیشتری می‌رود تا این زحمات، مؤثر واقع شوند.

۵-۳. آموزش حقوق به همگان

آموزش حقوق به همگان (Street Law) و وکلای داوطلب یکی از برنامه‌های اصلی کلینیک‌های حقوقی است؛ اما با توجه به امکان اجرای مستقل آن در نهادهای معاضدتی، کانون‌های وکلا و نیز مراکز علمی به‌مثابه شیوه‌ای مستقل و متمایز بیان می‌شود.

این برنامه برای توانمندسازی و ارتقای سواد حقوقی و مبتنی بر خیرخواهی و خدمت به عدالت است که در پاره‌ای از مناطق جهان (از جمله در ایالات متحده آمریکا و آفریقای جنوبی) به‌طور منظم و سازمان‌یافته اجرا می‌شود^{۴۲} و تأثیر بسزایی در نهادینه کردن حقوق بشر، احترام به قانون و ارائه معاضدت حقوقی در مفهوم گسترده آن دارد و بی‌گمان یکی از مهم‌ترین مخاطبان و فراگیران آن کودکان (خاصه دانش‌آموزان، نوجوانان و کودکان در معرض خطر) و خانواده‌های آنها هستند. متأسفانه این برنامه هم در کشور ما به خوبی اجرا نمی‌شود و گزارش دقیق و مستندی درباره اجرای برنامه‌های آموزش حقوق با رعایت استانداردهای آن وجود ندارد.

البته، محور اصلی آموزش، خانواده‌ها، انجمن‌ها و تشکل‌های مردم‌نهاد هستند که با نظارت نهادهای دولتی و قضایی، می‌توانند برنامه‌ها و اقدامات مؤثری فراهم و اجرا کنند؛ برای نمونه می‌توان از فعالیت‌های انجمن علمی حقوق کودک،^{۴۳} انجمن حمایت از حقوق

ارزشمند و چشمگیری برای ارتقای حقوق کودکان و حمایت از آنان انجام دهد و اینک موفق‌ترین کلینیک حقوق کودک در کشور به لحاظ وسعت اقدامات و ارائه خدمات است.

۴۲. خاستگاه این برنامه از زمانی بود که برخی فعالان حقوقی و وکلای خیراندیش با فهم درست از مشکلات جامعه و وظیفه‌شناسی از محل کار و دفتر وکالت خود جدا شدند و به مناطقی رفتند که دارای محرومیت و جرم‌زا بوده و مردم به لحاظ فقر علمی و فقدان آگاهی در تعارض با قانون بودند یا قربانی قانون‌شکنی می‌شدند. از این رو تفکر بردن حقوق به خیابان‌ها و مزارع و معادن سبب شد که این حرکت به نحو چشمگیری در کاهش جرائم و قانون‌گریزی مؤثر گردد و آرام‌آرام به جنبش حقوقی مؤثر تبدیل شود و اینک به‌مثابه برنامه‌ای منظم در دانشکده‌های حقوق و کلینیک‌های حقوقی به دانشجویان و فعالان حقوقی آموزش داده می‌شود و با بهره‌گیری از توانمندی آنان در جامعه اجرا می‌شود.

۴۳. انجمن علمی حقوق کودک ایران با استفاده از رویکردهای علمی، آموزشی و پژوهشی و مشارکت کنشگران و دغدغه‌مندان حوزه حقوق کودک و جلب همکاری سایر نهادها و مؤسسات و انجمن‌های علمی، هدف تعالی حقوق کودک در ایران و جهان را در سر می‌پروراند. این انجمن براساس مجوز صادره از وزارت علوم، تحقیقات و فناوری در سال ۱۴۰۰ رسماً آغاز به کار کرده‌اند و تا کنون در برنامه‌ها و اقدامات مختلفی چون تشکیل کلینیک‌های حقوق کودک، برگزاری کارگاه‌ها و دوره‌های آموزشی و وبینارها، مشورت‌دهی به نهادهای مربوطه، انتشار کتب تخصصی و نشر مقالات

کودکان^{۴۴} و مؤسسه حمایتی خانه مهر کودکان^{۴۵} نام برد. همچنین با همت وزارت دادگستری، نهادهای قضایی و سازمان بهزیستی و همکاری خیراندیشان و مؤسسات مردم‌نهاد، مجتمع‌های شوق زندگی برای رفع آسیب‌های اجتماعی و تجمیع امور مربوط به کودکان بی‌سرپرست و بدسرپرست ایجاد شده و گام‌های مثبتی برای حمایت و ساماندهی مطلوب امور این کودکان برداشته است.

۴-۵. توانمندسازی حقوقی کودکان

توانمندسازی حقوقی کودکان (Child Legal Empowerment) بخشی از برنامه آموزش حقوق به همگان محسوب می‌شود، اما به دلیل اهمیت و تأثیر آن لازم است جداگانه تبیین شود و مرکز توجه قرار گیرد. کودکان برای رشد و تکامل شخصیت نیازمند توانمندسازی در زمینه‌های گوناگون جسمی، روانی، علمی و فرهنگی هستند، اما توانمندسازی حقوقی کودکان سازوکار مهمی برای حمایت و معاضدت حقوقی برای آنان محسوب می‌شود و متأسفانه کمتر بدان توجه شده است و چنین پنداشته می‌شود که آموزش حقوق در حد فهم آنها نیست.

در توانمندسازی حقوقی با توجه به سن، ظرفیت، وضعیت و شرایط کودک، مفاهیم پایه‌ای و اطلاعات حقوقی لازم به او آموزش داده می‌شود تا هم حقوق خود را بشناسد و هم قادر به شناخت تهدیدها و آسیب‌ها باشد و کمتر در معرض آنها قرار گیرد و در وضعیت‌های مخاطره‌آمیز (قبل، حین و بعد از بروز خطر) اقدامات مؤثری را انجام دهد.

در چهارچوب فصلنامه حقوق کودک، ایفای نقش نموده است. سازمان حقوق بشر اسلامی ایران، ۱۰ فروردین ۱۴۰۴. ۴۴. انجمن حمایت از حقوق کودکان در جایگاه سازمان مردم‌نهاد، مستقل، غیرسیاسی و غیرانتفاعی در سال ۱۳۷۳ با مشارکت گروهی از فعالان حوزه کودک آغاز به کار کرد. این انجمن فعالیت یکی از قدیمی‌ترین و باسابقه‌ترین نهادهای مردمی در حوزه کودک است که با هدف اصلی حمایت از حقوق کودکان و تبلیغ و ترویج پیمان‌نامه جهانی حقوق کودک در حال فعالیت است. «درباره ما»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۰ فروردین ۱۴۰۴. <https://www.irspre.org/aboutus>

۴۵. مؤسسه حمایتی خانه مهر کودکان سازمانی است مستقل، غیردولتی، غیرسیاسی و غیرانتفاعی که هدف اصلی آن تبلیغ و ترویج اصول و مفاد پیمان‌نامه جهانی حقوق کودک، حمایت صحیح و توانمندسازی مؤثر کودکان در وضعیت دشوار، کودکان کار و خیابان و زنان سرپرست خانوار و خانواده‌های آسیب‌پذیر با رویکرد اجتماع‌محور و جلب مشارکت‌های آگاهانه و صمیمانه افراد جامعه، سازمان‌های محلی و منطقه‌ای مسئول است. بنیاد ویک‌خیر، ۱۰ فروردین ۱۴۰۴. <https://wikikhair.org>

برای توانمندسازی حقوقی کودکان باید برنامه‌های آموزشی کودک‌محور و مهارت‌های حقوقی مورد نیاز با محتوای کودک‌پسند و زبان قابل فهم و روش‌های مؤثر (کتاب مصور، بازی، انیمیشن و...) ترتیب داده شود و به‌طور ویژه مدارس و محیط‌های آموزشی به آنان ارائه شود و در مورد کودکان قربانی خشونت و بهره‌کشی و کودکان در معرض خطر (کودکان مهاجر، معلول و بی‌سرپرست) باید با دقت و تأکید بیشتری انجام گیرد.

۵-۵. دوست دادگاه

یکی از مؤثرترین شیوه‌های معاضدت حقوقی، دوست دادگاه (Amicus Curiae, Friend of Court) است. این نهاد، سابقه‌ای دیرین در حقوق روم و حقوق کامن‌لا به‌ویژه در سیستم حقوقی انگلستان و آمریکا دارد. دوست دادگاه، حقوق‌دانان یا وکلایی بودند که دانش و تجربه حقوقی داشتند و با تقاضای دادگاه یا رأساً نظریه مشورتی خود را در جهات موضوعی یا حکمی ارائه می‌کردند؛ بنابراین مفهوم سنتی دوست دادگاه این است که فرد، گروهی از افراد یا سازمان و نهادهایی که بدون نفع مستقیم در دعوا با استفاده از دانش خویش، نظر پیشنهادی یا مشورتی درباره مسائل حکمی یا موضوعی دعوا برای آگاهی و اطلاع قاضی به‌صورت شفاهی یا کتبی به دادگاه ارائه می‌کنند، بدون اینکه یکی از طرفین دعوا یا وارد ثالث محسوب شوند؛ خواه دادگاه آنها را برای ارائه نظر دعوت کرده باشد یا آنکه داوطلبانه اقدام به این کار نموده باشند. به‌تدریج با تحولات و پیشرفت‌های اجتماعی و پیچیده شدن پرونده‌های قضایی، تمایل دادگاه‌ها به استفاده از این نهاد بیشتر شد و دوست دادگاه مفهومی وسیع‌تر یافت. در این مفهوم دوست دادگاه، شخصی است که نماینده انجمن یا گروه‌ها یا سازمان‌هایی است که دارای هدف و رویکردهای اجتماعی یا سیاسی هستند که می‌کوشد از طریق نهاد دوست دادگاه از منافع گروه یا افراد خاصی دفاع و حمایت کند. بدین ترتیب می‌توان نهاد دوست دادگاه را به‌مثابه ابزار و شیوه‌های مناسب برای معاضدت و حمایت حقوقی برای کودکان نیازمند و در معرض خطر معرفی کرد.

متأسفانه، دوست دادگاه در نظام حقوقی ناشناخته است، اما ظرفیت‌هایی در مقررات ما برای تطبیق بر نهاد دوست دادگاه به وجود دارد؛ برای نمونه می‌توان از ماده ۶۶ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ یاد کرد که مقرر می‌دارد: سازمان‌های مردم‌نهادی که اساس‌نامه آنها در زمینه حمایت از اطفال و نوجوانان، زنان، اشخاص بیمار و دارای ناتوانی جسمی یا ذهنی، محیط‌زیست، منابع طبیعی، میراث فرهنگی، بهداشت عمومی و حمایت از حقوق

شهروندی است، می‌توانند در مورد جرائم ارتكابی در زمینه‌های فوق اعلام جرم کنند و در تمام مراحل دادرسی شرکت کنند.

همچنین ماده ۳۸ قانون حمایت از اطفال و نوجوانان مصوب ۱۳۹۹ به‌خوبی با نهاد دوست دادگاه قابل انطباق است. در این ماده آمده است: «والدین، اولیا، سرپرست قانونی و وکیل طفل و نوجوان و همچنین یک مددکار اجتماعی، حق حضور در جلسات دادرسی و ارائه نظر مشورتی و پیشنهادهای حمایتی از طفل و نوجوان را دارند.

تبصره - دادگاه می‌تواند افزون بر موارد ماده (۶۶) قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲/۱۲/۴ با اصلاحات بعدی از نماینده مطلع سازمان‌های مردم‌نهادی که دارای مجوز فعالیت در زمینه حقوق اطفال و نوجوانان هستند، برای حضور در جلسه دعوت کند».

به‌هرحال قاضی دعاوی مرتبط با کودک باید عالم و مسلط بر کار خود باشد و با حساسیت از مصالح کودک حمایت کند، اما پیچیدگی دعاوی و شرایط خاص کودک، اقتضا می‌کند که قاضی علاوه بر اصل همکاری با وکلای متخصص و نیز بهره‌گیری از کارشناسان برای تسلط و آگاهی یافتن بر موضوع و مسائل آن، بتواند از افراد خبره و عالم در امور موضوعی و حکمی استعلام و استشاره کند تا در رسیدگی به‌درستی عمل نماید (همچنان که اطلاق ماده ۱۹۹ قانون آیین دادرسی مدنی اقتضا می‌کند).

گفتنی است که فقه اسلامی هم در این‌باره آموزه‌های مهمی دارد و حتی می‌توان آن را پیش‌تاز طرح این نهاد دانست؛ فقیهان بزرگوار در کتاب *القضاء* نگاشته‌اند که از جمله آداب قضاوت این است که قاضی، عالمان و صاحب‌نظران را برای نظارت بر دادرسی دعوت کند؛ زیرا چه‌بسا قاضی از نکته‌ای غافل شود یا راه خطایی را می‌رود و آنان او را آگاه می‌سازند.^{۴۶} مرحوم آیت‌الله موسوی اردبیلی ضمن اذعان به این مسئله به شرح و تبیین آن اهتمام و تأکید کرده است که غرض از احضار اهل علم پیروی قاضی از نظر آنان نیست، بلکه چنانکه شهید ثانی فرموده^{۴۷} منظور تنبّه و آگاه‌سازی در مورد نکاتی است که مورد غفلت و بی‌توجهی قرار گرفته است.^{۴۸}

۴۶. احمدبن محمد اردبیلی، *مجمع الفائدة والبرهان فی شرح ارشاد الانهان*، جلد ۱۲ (قم: موسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۳)، ۳۸.

۴۷. به نظر می‌رسد این کلام مرحوم شهید ثانی در کتاب *مسالك الافهام* باشد. زین‌الدین بن علی شهید ثانی، *مسالك الافهام الی تقییح شرائع الاسلام*، جلد ۱۳ (قم: مؤسسه المعارف الإسلامیة، ۱۴۱۳ق)، ۳۷۳.

۴۸. سید عبدالکریم موسوی اردبیلی، *فقه القضاء*، جلد ۱ (قم: دانشگاه مفید، ۱۳۸۱)، ۲۷۳-۲۷۵.

بدین‌سان، مناسب است دادگاه‌ها در رسیدگی به مسائل و پرونده‌های مرتبط با اطفال و نوجوانان از این ظرفیت مهم بهره‌گیری کنند تا با چیرگی کامل بر امور موضوعی و حکمی بتوانند آرای شایسته و تدابیر مناسب اتخاذ کنند.

۶. نتیجه

از آنچه تاکنون گفته شد، می‌توان این نتایج را برداشت کرد:

۱. کودکان در معرض خطر و درگیر در فرایند قضایی (چه مستقیم و چه با واسطه) از حق بر معاضدت حقوقی کامل و مطلوب برخوردارند. معاضدت حقوقی بر اثر تحولات و پیشرفت‌های حقوق بشری توسعه یافته است و در مفهوم جدید و فراگیر آن، افزون بر مساعدت در مراحل قضایی و دادرسی تلاش برای ارتقای فرهنگ حقوقی، دسترسی بیشتر به دادرسی عادلانه و توانمندسازی حقوقی را نیز شامل می‌شود.

۲. حق معاضدت حقوقی برای کودکان بر مبانی فقهی (کرامت و مصلحت کودک و دلیل عقل) و قانونی تردیدناپذیری استوار است و از این رو لازم است در کشور ما ضمن شناسایی این حق، تدابیر و راهکارهای مناسب (که موارد مهمی از آن در این نوشتار اشاره شد) برای آن پیش‌بینی و منظور شود.

۳. در کشور ما مفهوم نوین معاضدت قضایی، شناسایی نشده است و مقررات مربوط به این نهاد در چهارچوب سنتی خود، منحصر به معافیت از پرداخت هزینه‌ها، ارائه مشاوره و معرفی وکیل معاضدتی و تسخیری برای افراد بی‌بضاعت است و متأسفانه سازوکارهای مناسب مانند دخالت سازمان‌ها و انجمن‌های حامی حقوق کودک در روند قانونگذاری و یاری رساندن به کودکان در معرض خطر و آسیب‌دیده، وکیل، قاضی و پلیس ویژه اطفال و نوجوانان و تأسیس خانه‌های امن و نظارت بر وضعیت اطفال بی‌سرپرست یا بدسرپرست در قوانین فعلی کشور جایگاهی شایسته ندارد.

۴. با عنایت به مفهوم توسعه‌یافته معاضدت حقوقی و مبانی فقهی و مستندات قانونی آن، لازم است سازوکارهای مناسبی همچون استفاده از وکلای متخصص کودک به همراه مددکار و روان‌شناس معاضدتی کودک، کلینیک حقوق کودک، آموزش حقوق به همگان، توانمندسازی حقوقی و دوست دادگاه بهره‌گیری و اجرا شود تا معاضدت حقوقی کودک به شکل کامل و استاندارد برای کودکان و نوجوانان ارائه شود.

سیاهه منابع

الف- منابع فارسی:

- السان، مصطفی. «دادرسی منصفانه برای کودکان»، *دوفصلنامه حقوق بشر* ۲، شماره ۲ (آذر ۱۳۸۶): ۱۷۱-۱۸۶.
- تنگستانی، محمدقاسم. «تخصصی سازی حرفه وکالت دادگستری در ایران؛ چالش ها و راهکارها»، *فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی* ۵۲، شماره ۲ (۱۴۰۱): ۳۴۷-۳۷۰.
- جان مک کوئید میسون، دیوید، و رویین پالمر. *راهنمای کارکنان کلینیک های حقوقی*. ترجمه عبدالله تقدسی. تهران: پژوهشگاه قوه قضائیه، ۱۳۹۹.
- شیخ الاسلامی، عباس، و ابراهیم رضا قلی زاده. «معاضدت های حقوقی وکیل به کودک در فرایند دادرسی کیفری (مطالعه تطبیقی قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ و اسناد بین المللی)»، *فصلنامه حقوق کودک*، شماره ۱۴ (تابستان ۱۴۰۱): ۱-۲۵.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. *مسالك الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام*. جلد ۱۳. قم: مؤسسه المعارف الإسلامية، ۱۴۱۳ق.
- طبرسی، حسن بن فضل. *مکارم الاخلاق*. چاپ چهارم. قم: شریف رضی، ۱۳۷۰.
- علیدوست، ابوالقاسم. *فقه و مصلحت*. قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۴۰۲.
- عمید، حسن. *فرهنگ عمید*. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۴.
- قرشی بنایی، علی اکبر. *قاموس قرآن*. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۶.
- مطهری، مرتضی. *فقه و حقوق (مجموعه آثار)*. ۳ جلدی. قم: صدرا، ۱۳۸۵.
- معین، محمد. *فرهنگ معین*. تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۱.
- مقدادی، محمد مهدی. *معاضدت حقوقی*. قم: مرکز تحقیقات اسلامی مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۷.
- منتظری نجف آبادی، حسینعلی. *مجازات های اسلامی و حقوق بشر*. قم: ارغوان دانش، ۱۳۸۷.
- موسوی اردبیلی، سید عبدالکریم. *فقه القضاء*. قم: دانشگاه مفید، ۱۳۸۱.
- نوبهار، رحیم. «دین و کرامت انسانی» در: *مجموعه مقالات دومین همایش بین المللی حقوق بشر؛ مبانی نظری حقوق بشر*، ۳۳۹-۳۵۸. قم: مرکز مطالعات حقوق بشر دانشگاه مفید، ۱۳۸۴.
- وژام، مسعود بن عیسی. *تنبیه الخواطر و نزهة النواظر المعروف بمجموعه وژام*. تهران: چاپ علی اصغر حامد، ۱۳۷۶.

ب- منابع عربی:

نهج البلاغه.

اردبیلی، احمد بن محمد. *مجمع الفائده و البرهان فی شرح ارشاد الازهان*. قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۳ ق.

توحیدی، محمد علی. *مصباح الفقاهه*. قم: انصاریان، ۱۳۷۵ ق.

صابری همدانی، احمد. *الهدایة الی من له الولاية*. قم: المطبعة العلمیه، ۱۳۸۳ ق.

ج- منابع لاتین:

Bryer, Margaret. *An Imaginative Co-operation: The History of the International Social Service of the United Kingdom 1955-2009*. Malvern: Etica Press, 2016.

Chhabra, Saroj. "RIGHT TO FREE LEGAL AID AS HUMAN RIGHT." *Journal of Emerging Technologies and Innovative Research* 5, Issue 5 (May 2005).

Chittick, William, et al. "Dignity." *Oxford Encyclopedia of the Islamic World*, edited by John L. Esposito, vol. 2, 389–392. Oxford: Oxford University Press, 2009.

Clark, David S. "The Legal Profession in Comparative Perspective: Growth and Specialization." *The American Journal of Comparative Law* 30, suppl_1 (1982): 163–175

McQuoid-Mason, David. "Law clinics at African universities: An overview of the service delivery component with passing references to experiences in South and South-East Asia." *Journal for Juridical Science* Special Issue (2008):1-23.

Olesen, A., S.P. P. Nielsen, and O. Hammerslev. "Gadejura– kunsten at fremelske gadefolkets oplevelse af at bære rettigheder." [Street Law – The Art of Cultivating Street People's Experience of Carrying Rights] In *Outsourcing Legal Aid in the Nordic Welfare States Festschrift til Hans Viggo Godsk Pedersen*, edited by N. J. Clausen, 435–455. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2017.

Regan, Francis. *The Transformation of Legal Aid: Comparative and Historical Studies*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

د- منابع اینترنتی:

ISNA Press. "Childe Marriage In Iran." 2016. <https://www.isna.ir/news/97100804278>.

UNICEF. "Legal Aid For Children UNICEF. Launche The Children's Legal Aid Pilot Project." https://www.unicef.org/guyana/activities_9917.htm.